

**ПРОБЛЕМНО-ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ВИМІР РОЗВИТКУ ОДЕСЬКОЇ
УКРАЇНІСТИКИ**

Музичко О.

**ВІД УКРАЇНОЗНАВСТВА ДО УКРАЇНІСТИКИ, ВІД КЛУБІВ ДО
УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ КАФЕДР:
ФОРМУВАННЯ ФУНДАМЕНТУ ОДЕСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ
УКРАЇНІСТИКИ НАПРИКІНЦІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Фінал ХІХ - початок ХХ ст. проминули під знаком активного розвитку наукових інституцій, які сприяли перетворенню історичних студій у наукові дослідження. Водночас відбувався процес унормування методологічних та методичних засад історичного пізнання в рамках позитивістської парадигми. Цей процес, що мав свою певну специфіку в окремих українських землях, мав безпосереднє значення для перетворення українознавства як часто непрофесійної, аматорської сфери знань, на наукові дослідження - україністику¹. Щодо одеської ситуації маємо на сьогодні певний історіографічний доробок, що маємо намір систематизувати та доповнити у цьому нарисі².

Коріння інституціоналізації історичної науки на півдні України сягають першої половини ХІХ ст., коли в Одесі були засновані Рішельєвський ліцей (РЛ) та Одеське товариство історії та старожитностей (ОТІС). Викладачі ліцею В. Ліновський, М. Мурзакевич, І. Орлай, П. Брун звертались до краєзнавчих та регіоналістичних сюжетів, що охоплювали не лише історію Одеси та Одещини, але й інші райони України, зокрема, Південної (Крим, Бессарабія). Подібні дослідження виконували й деякі ліцеїсти: Михайло Родзянко був нагороджений срібною медаллю за твір «Очерк истории Новороссийского края, начиная с 1752 по 1852 год»³. Ці дослідження можна вважати протоукраїнознавчими, хоча ці історики не усвідомлювали свої праці як українознавчі в сучасному розумінні цього поняття. Привертає

особливу увагу стаття директора Рішельєвського ліцею у 1826 - 1829 рр. закарпатця І. Орлая «О юго-западной Руси», написана напередодні його переїзду до Одеси та опублікована у «Трудах» московського товариства історії та старожитностей російських. І. Орлай закликав дослідників звернути більшу увагу на західноукраїнську територію, вважаючи її частиною малоруської. Певне значення для становлення традицій історичної україністики мало короткочасне викладання в ліцеї на початку 1860-х рр. вихованця університету Св. Володимира Ф.І. Леонтовича - автора робіт про історію правового становища українського селянства та євреїв у Великому князівстві Литовському.

Українознавчі дослідження в ОТІС також формувались в рамках краєзнавства та регіоналістики. Перші дослідження з історії Одеси та Новоросійськогokraювийшли з під пера А. Скальковського, М. Мурзакевича, К. Смольянінова, А. та В. Шостаків, М. Кир'якова. Три останніх походили з козацьких родів, що сприяло ранньому зацікавленню членів товариства історією українського козацтва як передусім частини історії Новоросійського краю. Особливо важливі значення мали праці А. Скальковського про гайдамацький рух та Нову Січ. Попри загальноімперський російський патріотизм автора та державницький світогляд, що викликало критику з боку української національної народницької історіографії, ці праці фактично закладали основи історичної україністики не лише в південноукраїнських землях. Вплив праць А. Скальковського на формування свого історичного світогляду визнавали А. Антонович та М. Грушевський. В умовах відсутності у першій половині ХІХ ст. помітних наукових центрів у Херсоні, Миколаєві та Криму, ОТІС виконувало важливу функцію втягування провінційних вчених та аматорів в історіографічний краєзнавчий та регіональний рух, закладаючи основи україністики.

Друга половина ХІХ - початок ХХ ст. - етап існування позитивістської історичної науки в Європі, поживлення процесу її інституціоналізації. Для

Південної України ці процеси втілились передусім у заснуванні 1865 р. НУ з діючим в його складі з 1889 р. Історико-філологічним товариством (ІФТ), продовженні діяльності ОТІС, виникненні у Сімферополі у 1887 р. Таврійської вченої архівної комісії (ТВАК). Налагодження системи наукової комунікації як вагомий складовий процесу інституціоналізації засвідчило проведення археологічного з'їзду в Одесі 1884 р., участь південноукраїнських істориків у археологічних, історичних з'їздах. Про зростання впливу південноукраїнських істориків свідчило поживлення їх приватних та ділових контактів з європейськими Академіями наук, участь у наукових проєктах загальноімперського значення⁴. Названі установи створили систему своєрідних матриць для існування історичної україністики на півдні України, адже в умовах тиску з боку влади осередки україноцентричної та україномовної історіографії були приречені на існування лише у громадській сфері.

Про наявність соціального запиту на історичну україністику, позбавлену російсько-імперського «протекторату», передусім свідчить існування в Одесі потужної української громади на чолі з істориком, вихованцем університету Св. Володимира, викладачем низки одеських середніх та спеціальних (військових) навчальних закладів Леонідом Анастасійовичем Смоленським (1844-1905). Помітним та унікальним явищем був цикл лекцій Л. Смоленського з історії України, що він читав у своїй квартирі для друзів, учнів та знайомих. За висловом М. Гордієвського, це був «справжній народний університет»⁵. Вплив поглядів історика відчули такі відомі особи як Євген та Ганна Чикаленко, Т. Зіньківський, В. Кравченко, Д. Овсяніко-Куліковський, М. Гарін-Михайловський, Д. Сигаревич, М. Садовський, С. Єгунова-Щербина, О. Русов, П. Дашкевич, В. Левицький, П. Борзаковський, Д. Заболотний, Ф. Красицький, І. Липа, М. Комар, С. Шелухин, І. Луценко, В. Лесевич, Ф. Нестурх, А. Ждаха, історики П. Іванов, О. Андрієвський, А. Синявський, О. Маркевич.

Л. Смоленський показував «відрубний політико-соціальний уклад від і московського, і як багато Москва придбала, як прилучилася до неї Україна»⁶, був впевнений, що Україна теж мала свою, козацьку, державу, яка добровільно приєдналася до Москви⁷. Бажаючи спонукати Л. Смоленського до написання історії У країни, М. Комар подарував йому шоколадний торт у і формі книги, на обкладинці якої було написано «История Малороссии. Т. I»⁸. Однак жодна робота історика не збереглася, що безумовно обмежило його вплив на історіографічний процес. З переїздом до Одеси М. Комара (Комарова), І. Липи, С. Шелухина, О. Андрієвського, І. Луценка, І. Бондаренка, А. Синявського, повернення Є. Чикаленка та ін. наприкінці 1880-х рр. українська громада знову активізувалася. Попри те, що з названих осіб лише деякі були фаховими істориками вони приділяли величезну увагу формуванню україноцентричної історичної пам'яті в населення півдня України. Завдяки зміцненню зв'язків з західноукраїнськими культурними закладами та виданнями, південноукраїнські діячі отримали добру нагоду для оприлюднення своїх праць у недосяжних для російсько-імперської цензури і виданнях. Негативну вагу цензурного чинника з повного силою відчув на собі ; М. Комар. У 1888 р. під літературним псевдонімом М. Уманець з приводу зведення у Києві пам'ятника Б. Хмельницькому він намагався видати в Одесі свій популярний і що важливо - україномовний, нарис «Винок на пам'ятник Богданові Хмельницькому. Як Українська Русь з'єдналася з Москвою в єдину велику Державу Російську» (86 арк.). Попри вірнопіддану назву і (щоправда і в ній містилась певна «провокативність» - досить оригінальне для тогочасної україністики поняття «Українська Русь» (а не Русь-Україна чи І Україна-Русь)) та схвалення богданового зовнішньополітичного вибору «зведення до купи двох гілок слов'яно-руського народу», цензор дуже уважно поставився до змісту роботи, про що яскраво свідчить покреслений червоним олівцем її архівний примірник. Протест цензора викликав наголос М. Комара на демократичних традиціях українців, ототожненні понять Малоросія, руська та українська земля та народність, мало

приховане засудження дій Москви щодо України після 1654 року⁹. Свою працю, щоправда під іншою назвою та російською мовою М. Комару вдалося оприлюднити значно пізніше у С.-Петербурзі.

Серед членів одеської громади М. Комар найбільше скористався можливістю публікації у західноукраїнських виданнях, зокрема, на історичну тематику. 1891 р. став дуже важливою віхою у процесі інтеграції південноукраїнської історичної україністики до західноукраїнського історіографічного простору. Тоді у Львові окремою брошурою М. Комар опублікував біографію козацького отамана А. Головатого¹⁰. Про вплив цієї праці на сучасників свідчить лист О. Василенка до М. Комарова. Дякуючи за надіслану йому працю про А. Головатого, О. Василенко зазначив: «Ви надихнули мене повітром широкого степу, колишньої козацької волі, але разом з тим, розбудили і тяжкі та сумні спогади про минувщину ... Про сучасні болі України... і говорити нічого: вони звісні всьому світові ... Книжка «Оповідання про Антона Головатого» написана так талановито, з таким знанням нашої минувщини і так відповідає психологічним умовам та розумовим вимогам нашого народу, таким понятним для українця всякого стану язиком, що зостається лишень побажать, що б вона побачила як найбільше света, розійшлася по всіх селах, та хуторах широкої У країни - Руси»¹¹.

Якщо М. Комар лише компілював фактичні відомості з робіт авторитетів, то інша публікація - рецензія А. Синявського на одну з перших західноукраїнських узагальнюючих праць з історії України - мала більш концептуальне звучання, адже містила влучні міркування щодо необхідності написання повноцінної наукової синтетичної праці про історію всіх українських земель, періодизацію та змістовні блоки¹². Окрім громадівців з університетським статусом О. Маркевича та П. Іванова важливу роль в інституціоналізації історичної україністики у діяльності південноукраїнських наукових товариств відіграв соратник Л. Смоленського О. Андрієвський, член ОПС, автор низки публікацій джерел з історії козацтва на сторінках

«Записок» ОТІС.

Важливим для становлення історичної україністики в середовищі одеських громадівців був київський вектор їх зв'язків. «Зв'язковим» між одеситами та киянами став В.Б. Антонович. З Одесою його споріднював факт навчання та формування світогляду у 1840-х роках в Рішельєвській гімназії. В роки розквіту своєї педагогічної та наукової діяльності В. Антонович неодноразово бував в Одесі, підтримував знайомство з одеськими діячами та істориками і не лише українцями. Власне, громадівці О. Андрієвський, П. Іванов, А. Синявський, С. Шелухин були учнями В. Антоновича. Вкоріненню традицій української історіографії в одеське історіографічне середовище сприяло обрання В. Антоновича та М. Грушевського у члени ОТІС.

«Зв'язковим» між українськими одеськими та київськими інтелектуалами на зламі XIX - XX ст. після 1900 р. став й Є. Чикаленко. Зокрема, він залучав одеситів до обговорення історіографічних тем. У листуванні з М. Комаром та І. Липою обговорювалась ситуація навколо написання О. Єфименко узагальноючої історії України на конкурс «Киевской старины», започаткований у 1896 р. одеситом Є. Чикаленко. Є. Чикаленко повідомляв М. Комара: «мені трапилось бути на совіщанні, на котрім роздивлялися історію п. Єфименкові, прислану в переробленім виді. Журі одногосно признало, що перші два очерки - удільно вічевий і великокняжеський і після поправок цілком вважаються нездатними і видно, що Єфименчиха і не здатна написати їх, а через те рішено, підшукати чоловіка, котрий написав-би історію до Літовського періоду і поправив всю написану Єфименчихою. Чіплялись до Ореста Левіцького, але він рішуче odmовився, хоч за сю працю дають 500 р. Волод. Боніф. Котрий на сих днях виїздить в Італію, сказав, що коли за зіму не найдеться такого чоловіка, то він, повернувшись з Італії, зробить се сам». У листі до І. Липи він наголошував, що розділи праці про докозацьку історію України написано у московсько-централістичному дусі, відсутності розділу про національне відродження у підросійській та австро-угорській Україні та висловлював

впевненість, що премія має дочекатися «історика-українця. а не кацапа»¹³. Ці сигнали інтенсифікували пошук у південноукраїнському середовищі саме такого історика, що зрештою з'явився в особі миколаївця М. Аркаса.

Попри відсутність головного одеського українця в НУ, низка викладачів цього закладу у другій половині XIX ст. долучилась до процесу становлення україністики. Передусім йдеться про викладачів кафедри руської історії. Найбезпосередніше вплинув на становлення історичної україністики в НУ Михайло Павлович Смирнов (1833 - 1877) - викладач допетровського періоду історії Росії у 1855 - 1865 роках в РЛ, а в 1865 - 1877 роках - в НУ¹⁴, в якому до того ж був першим професором кафедри історії Росії історико-філологічного факультету, другим деканом факультету та ректором. Як вихованець пітерського історика М. Устрялова, який виступав за включення історії Південно-Західної Русі до обсягу загальних курсів з історії Росії, М. Смирнов намагався впровадити цей погляд у життя передусім шляхом читання спецкурсів з історії Литви та Західної Русі в НУ. Навіть загалом неприхильно налаштований щодо М. Смирнова О. Маркевич вважав саме ці лекції професора майстерними, що ілюстрував високий рівень відвідування їх студентами¹⁵. Один з ліцейських учнів М. Смирнова Г. Перетяткович позитивно згадував лекції М. Смирнова про Б. Хмельницького, складені на основі праць М. Костомарова. Г. Перетяткович так захопився вивченням історії українського козацтва, що навіть одягався у шаровари, розповідав товаришам про Запорізьку Січ.

Знаковою подією для одеського наукового середовища був захист М. Смирновим у 1860 р. магістерської дисертації у С.-Петербурзькому університеті на тему «Судьбы Червонной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшею» (видана того ж року у С.-Петербурзі). Вперше з під пера одеського автора вийшла ґрунтовна робота про історію іншого українського регіону. Частина дисертації М. Смирнов через декілька років оприлюднив в

Одесі на сторінках ліцейського видання. Праця цілком вкладалась у річище українського історіографічного процесу, що визрівав у Російській імперії в нетрях російсько-імперської історіографії. Недаремно у 1886 р. його магістерська дисертація була перевидана народовцями у Тернополі у скороченому вигляді у перекладі на українську мову у 5 томі «Руської історичної бібліотеки» за редакцією О. Барвінського. Подібне значення мала й докторська дисертація М. Смирнова про Кревську унію, захищена в НУ у 1868 р. Професор читав публічні лекції про П. Полуботка в Одесі.

Першим з одеських істориків М. Смирнов наприкінці 1850-х років налагодив контакти з галицькими русофілами під час перебування у Львові, де він збирав матеріали для дисертації: Д. Зубрицьким, Й. Лозинським, Я. Головацьким, І. Вагилевичем та поляками Я. Добжанським та А. Беловським. Особливо теплі згадки у нього залишив народознавець та бібліограф Й. Лозинський: «дуже мила молода людина». Вже через десять років після відвідин столиць Східної Галичини у листі до Я. Головацького М. Смирнов згадував про люб'язний та щирий прийом у Львові. З Я. Головацьким до кінця, 1860-х років М. Смирнов підтримував листування, в якому повідомляв про обставини своєї праці в Одесі. М. Смирнов приєднався до численного хору сучасників з наукового світу про несприятливі обставини існування вченого в Одесі: «Вы не можете себе представить, как трудно заниматься ученіем трудом в Одессе, так бедны наши библиотеки, в особенности к той теме, которую я выбрал». Однак захист докторської дисертації відбувся при величезному напливі публіки, що дало підстави М. Смирнову більш оптимістично зауважити: «что показывает, каким вниманием пользуются сочинения по западнорусской истории даже в Одессе, 1 которая вообще не отличается ни малейшим сочувствием к науке, а занята исключительно пшеничными интересами». М. Смирнов перебував в активному обміні книгами та періодичними виданнями з Я. Головацьким, Одесит надсилав галичанину для Народного руського дому книги Пушкіна, Лермонтова, Терещенка, Шевченка,

Карамзіна, Костомарова, Котляревського, Гоголя, П. Куліша, одеські видання – праці А. Скальковською, «Новороссийский календарь». Велику частину книг пожертвував одеський купець першої гільдії Семен Степанович Яхненком, який, за характеристикою М. Смирнова, «как малоросе питает к Русинам особенную симпатию, ревность его весьма похвальна». Ліцейські викладачі були в захваті від надісланих Я. Головацьким книг в дар ліцею. Можливо, галичанин виконав прохання М. Смирнова про надіслання йому історичної карти Галичини. В Одесі М. Смирнов намагався видати праці І. Вагилевича, обрати Я. Головацького почесним доктором НУ¹⁶.

В роки викладання М. Смирнова в НУ з'явилась студентська робота, яку можна вважати першою з історико-українознавчої тематики і до написання якої він можливо був причетний: твір на ступінь кандидата Павла Іскри «Борьба старого порядка управления в Малороссии с возрастающим влиянием Москвы от 1657 до 1668», датований 1873 роком¹⁷. Автор, пізніше інспектор одеських гімназій, на основі опублікованих джерел та праць М. Маркевича, М. Костомарова та С. Соловйова висвітлив основну подієву канву політичної історії Гетьманщини часів, Руїни, вбачаючи коріння українсько-російських протиріч у репресивній політиці Московії. У свій час праця не мала поширення, залишився лише один її рукописний примірник. Збереглися лише назви інших робіт: Г. Леонтовича «Судьба малороссийского посольства во второй половине XVII века» (1877), М. Прокопенка «Петр Дорошенко и состояние Украины при нем» (1879).

Наступник М. Смирнова на кафедрі Г'. Перетяткович під час одеського археологічного з'їзду прочитав доповідь «Малороссияне в Оренбургском крае», в якій в полеміці з казанським істориком Н. Фірсовим твердив про високі колонізаційні здібності українців, наводячи в якості аргументу, зокрема, феномен українського козацтва. У 1896 р. за позитивним відгуком одесита премію Московського товариства історії та старожитностей російських за третій том «Истории запорожского казачества» здобув Д. Яворницький.

Наприкінці XIX - у перші роки XX ст. НУ вперше отримав плеяду викладачів, на яких вже сучасники дивились як на спеціалістів з історії Південно-Західної Русі/Малоросії/України: Олексія Івановича Маркевича (1847 - 1903), Івана Андрійовича Линниченка (1857 - 1926) та Павла Андрійовича Іванова (1860 - 1917/1918). В особах двох останніх НУ отримав учнів В. Антоновича. В особах П. Іванова та О. Маркевича Одеська українська громада зрештою «делегувала» в НУ на деякий час своїх членів. В активі усіх трьох були такі «візитні картки» тогочасних українців як певні українофільські культурницькі симпатії (хоча і у різній ступені та способами вираженні), співробітництво з «Киевской стариной» та НТШ, особисте знайомство з М. Грушевським та багатьма іншими корифеями україністики. Найпоследовніше контакти з НТШ та М. Грушевським підтримував О. Маркевич, який перший та єдиний з одеських істориків у березні 1901 р. був обраний дійсним членом історико-філософської секції НТШ. О. Маркевич та П. Іванов були звільнені з НУ за українофільство, а І. Линниченко іноді зазнавав кпинів з боку чорносотенців. Попри інтенцію сучасників (а у випадку з П. Івановим і його самого) представити усіх трьох як продовжувачів україноцентричної і ширше українофільської праці В. Антоновича, обернутої в історіографію, І. Линниченко фактично продовжував русофільсько-москвофільське бачення М. Смирнова. Недаремно серед західноукраїнських істориків І. Линниченко симпатизував А. Петрушевичу, який за його пропозицією був обраний у члени ОТІС.

В якості лекторів ці історики зробили найбільший внесок у становлення історичної україністики у навчальному процесі в НУ. У численних курсах та спецкурсах, прочитаних впродовж 1880-х - на початку XX ст. вони охопили всі аспекти історії України, передусім литовсько-польської доби. О. Маркевич у лекціях з історії слов'ян докладно висвітлював боротьбу західних українців за свої національні права під час революції 1848 р.¹⁸. Якщо спецкурс П. Іванова про історію Новоросійського краю мав аналоги у попередній діяльності О. Маркевича, то необов'язковий курс

«Історія малоросійського козацтва» (2 години на тиждень) був новаторським. Вперше у практиці НУ прозвучала не лише окрема тема українського козацтва, але й поняття Малоросія, що значно більш чітко окреслювало українознавче спрямування курсу, аніж розмите поняття «Южная Русь» або «Россия», що раніше вживав О. Маркевич. Лекції П. Іванова з історії Новоросійського краю викликали позитивну реакцію з боку одеського проукраїнського середовища. Один з авторів проукраїнського видання зазначав, що київська школа В. Антоновича приділила мало уваги історії Новоросійського краю. Як першу ластівку він вітав оголошення у Новоросійському університеті спеціального курсу П. Іванова¹⁹. Натомість новаторство І. Линниченка у лекційних курсах полягало передусім у наголосі на історії Західної України, Передусім Галичини.

Якщо педагогічна діяльність О. Маркевича та П. Іванова не мала помітного відлуння серед студентів, то І. Линниченко зміг підготувати не лише низку видатних спеціалістів, але й під час семінарів спрямувати дослідження деяких студентів саме в українознавче річище. Про це свідчать назви низки кандидатських та реферативних творів, підготовлених студентами у перший період діяльності І. Линниченка в НУ (1896 - 1905): «Вопрос о личности Петрика», «Правовое и экономическое состояние крестьян 16 в. Малороссии» в частности крестьян Подолии и Киевщины», «Дело Кочубея и Искры», «Города левобережной Украйшд в XVI - XVIII ст.», «Экономическое положение крестьян в юго-западной России до Люблинской унии (1569 г.)», «Последние годы самостоятельного существования Галицко-Волынского княжества (п.п. 14 века)», «Юрий II Болеслав (Мнение Режабка)», «Роман Мстиславич Волынский и его отношение к Польше», «Последние времена самостоятельности Галицко-Волынского княжества», «Экономическое положение крестьян юго-западной России по материалам 1545 и 1552 г.», «Сельское население Перемышльской земли» (автор - А. Флоровський).

Тривала педагогічна діяльність О. Маркевича та І. Линниченка і нетривала П. Іванова спиралась на їх вагомий науковий українознавчий доробок, що, втім за науковою вартістю може бути виставлений за іншим ранжиром: І.

Линниченка, П. Іванова, О. Маркевича. Втім, в Одесі І. Линниченко лише незначною мірою поповнив свій солідний багаж українознавчих праць. Численні статті та замітки О. Маркевича були лише короткими археографічними публікаціями. Найціннішими були його краєзнавчі та регіонаознавчі праці з історії півдня України. Серед них найбільш концептуальне значення мала праця про фортецю Хаджибей, в якій історик наголошував на до російських витоків Одеси, що підважувало офіційну концепцію культуртрегерства російської монархії та імперії на цих землях. Натомість монографія П. Іванова, його магістерська дисертація, з середньовічної історії Волинської землі мала велике значення для становлення українознавчої традиції в Одесі як перша регіонаознавча праця з історичної україністики видана в Одесі, до того ж позитивно оцінена В. Антоновичем та М. Грушевським²⁰. Не менш знаменними були публікації І. П. Іванова у «Записках» НТШ, в яких він відверто задекларував україноцентричні позиції у висвітленні історії Одеси та Південної України. Він відмітив перевагу українців серед населення Новоросії наприкінці XVIII ст., рішуче заперечив думку про цивілізаційну роль Росії на Півдні, наголосивши на ролі запорозьких козаків, підкреслив свавілля російської армії після взяття Хаджибею. П.А. Іванов піддав сумніву позитивну роль іноземних колоністів на півдні України і зауважив, що «Новоросія ~ певна річ - геть би більш надбала собі культури, коїш б переселенцям українським уряд надав хоч частину тих привілеїв і різноманітної допомоги, якими він наділяв тоді переселенців чужоземних»²¹.

Поряд з освітніми закладами вагомим чинником інституціоналізації історичної україністики у другій половині XIX - на початку XX ст. була діяльність товариств: ОПС та ІФТ при НУ. Останнє товариство було активним у розкритті загальноукраїнських сюжетів (доповіді І. Линниченка

та А. Лонгінова про Галицьку Русь, М. Істоміна - про Я. Вишневецького, Д. Сигаревича - про українські думи). Найбільш цінним було виявлення та публікація членами товариств на сторінках своїх видань численних документів. Іноді історична україністика у досить несподіваний спосіб «засвічувалася» в не історичних товариствах. У середині 1890-х рр. на сторінках записок Кримського гірського клубу (попри назву дислокувався в Одесі, але зосереджувався на кримознавстві) була оприлюднена одна з найцінніших українознавчих публікацій з виданих на півдні України, авторства сина засновника одеської української громади Л. Смоленського²².

Поєднання наукових (дедалі більша увага до регіоналістики в Російській імперії, накопичення фактичного та концептуального досвіду завдяки попереднім дослідженням, підтримка україністики з боку С.-Петербурзької АН) та громадсько-політичних (радикалізація українського національного руху, лібералізація суспільного життя імперії) чинників зумовили входження процесу інституціоналізації історичної україністики на півдні України у фазу піднесення у 1905 - 1910-х рр. Південноукраїнська інтелігенція пожвавила спроби «українізації» неукраїнських закладів. Виникли суто українські легальні інституції, покликані серед іншого розвивати історичну україністику, поширювати відповідні знання в масах.

Найранішим свідченням першого явища були засідання ІФТ при НУ 18 лютого та 31 березня 1905 р., під час яких П. Іванов виголосив доповіді «Схема руської історії, запропонована професором Львівського університету Грушевським» та «Питання про малоросійську народність в науковій літературі»²³. Він розповів присутнім, серед яких були громадівці С. Шелухін та І. Луценко (в якості гостя), про діяльність Наукового товариства ім. Т. Шевченка, переповів зміст статті М.С. Грушевського «Звичайна схема історії східної Європи і справа раціонального укладу історії східного слов'янства», і додав, що повністю з ним погоджується. Також він висловив побажання, щоби з'явилася можливість самостійного існування малоросійської (української) мови та народності. У жвавому обговоренні

взяли участь відомі професори В.М. Істрін, Б.М. Ляпунов, А.П. Доброклонський, Є.М. Щепкін, а також С.П. Шелухін та Д.Д. Сигаревич. Тон полеміки, принаймні за протоколами, був виваженим та науковим. Таким чином, П. Іванов ініціював перше відкрите обговорення схеми М. Грушевського в науковому та громадському середовищі Одеси.

Ця подія була передвісником значно більш масштабних та резонансних подій кінця 1905 - 1908 рр., передусім пов'язаних з іменем брата М. Грушевського Олександра та НУ. У жовтні 1905 р. сходка студентів НУ схвалила резолюцію своєї української частини, громади, про запровадження у систему викладання НУ 4 кафедр з українською мовою викладання: історії України, історії українського права, української мови та історії української літератури. Впродовж двох наступних місяців відбулися два масштабних віча одеських українців, під час яких у промовах С. Шелухина та Д. Сигаревича пролунали гасла про необхідність відродження історичної пам'яті українців. 30 травня 1906 р. Одеська українська громада склала лист до Ради професорів НУ з проханням реалізувати це рішення. Основним автором листа вважаємо С. Шелухина. Зміст листа більше нагадував рішучий ультиматум, в якому одесити засуджували попередню політику утисків українського народу: «всесокрушающий, холодный централизм российской бюрократии, доживающий свои последние жалкие дни, безцеремонная политика аракчеевской нивелировки и подведения под одну масть всей сложности жизни и ее бьющих всеми цветами радуги проявлений, давно осуждены историей, здравым смыслом и грозной логикой событий... Она всегда видела в этом народе, а, следовательно, и в составляющих его единицах-личностях, только орудие для своих политических целей, только объект для государственных экспериментов, только материал для нивелировки и торжества мертвящего единообразия казармы». В короткому історичному екскурсі автори звинувачували Росію у порушенні умов персональної унії 1654 р., зниженні рівня освіченості колись всуціль грамотного народу, сприянні утворенні між українською

інтелігенції та решти народу культурно-національної прірви, зумовленої русифікацією еліти нації. У підсумку автори дуже виразно та рішуче наголошували на тому, що реалізація їх вимог є лише початковою фазою їх програми: «одной из конечных целей украинского национального движения является национализация родного университета, так как только проведение сверху до низу, от высшей школы до народного училища, системы преподавания на родном языке будет удовлетворять естественному тяготению каждой нации к языковой гармонии». Окрім згаданого С. Шелухина та його дружини текст листа підписали ще 83 одеських українців: П. Климович, І. Бондаренко, Г. Фесенко, І. Липа, А. Бориневич, Ф. Нестурх, А. Ніковський, Д. Сигаревич, В. Громашевський, Ф. Шульга та ін. Лист одеситів підтримала полтавська та чернігівська громади, що теж надіслали до Ради НУ свої листи. Лист чернігівців підписали такі видатні особи як І. Шраг, М. Коцюбинський, М. Вороний²⁴. М. Грушевський інформував про позитивне рішення одеських професорів, славлячи «одеську професорську корпорацію, що йде назустріч вимогам українського громадянства», хоча і не погоджувався з залежністю мови викладання від національно-мовного складу студентів. Однак архівні матеріали свідчать про те, що професори, зокрема, І. Линниченко, обрали лише вичікувальну тактику, не ухвалюючи якогось принципового рішення.

Однак в умовах наростаючої реакції не набагато менш цінним рішенням було схвалення 2 листопада 1906 р. кандидатури О. Грушевського на посаду приват-доцента історико-філологічного факультету для читання необов'язкових курсів «Внутрішній лад Давньої Русі, Великого князівства Литовського та королівства Польського XIV - XV ст.» та «Доба Петра Великого: внутрішній лад держави, суспільство та влада». Однак вже частина сучасників безпомилково вважала перший з цих спецкурсів курсом з історії України. Тим більше, невдовзі О. Грушевський на прохання своїх студентів розпочав читання цього спецкурсу українською мовою. Окрім цього навантаження, О. Грушевський керував «privatissima», тобто практичними заняттями в себе вдома з невеликим гуртком студентів²⁵. Під час нетривалого

перебування в Одесі О. Грушевський опублікував декілька десятків статей у львівських та київських виданнях. Активність О. Грушевського налякала попечителя Одеської навчальної округи, внаслідок чого історик був змушений залишити НУ та Одесу восени 1908 р. Курси в НУ не змогли розпочати через неблагонадійність інші здібні українські історики І. Бондаренко та П. Клепацький.

Хоча одеські українці не змогли на початку ХХ ст. утримати свого представника в НУ та отримати історичні кафедри, певною компенсацією для них була педагогічна діяльність в НУ І. Линниченка. Попри незгоду з поглядами М. Грушевського та загалом українським національним рухом, професор сприяв тому, аби вперше в історії проведення археологічних з'їздів в Російській імперії у 1908 р. у Чернігові низка рефератів були прочитані українською мовою, підтримав відкрите обговорення проблеми походження та історичного функціонування назви Україна у полеміці з С. Шелухиним, сприяв становленню історико-українознавчих студій М. Слабченка, Є. Загоровського, А. Флоровського та П. Клепацького, внаслідок чого в Одесі було опубліковано декілька робіт, знакових для всієї україністики²⁶.

Ще однією позитивною рисою було зростання чисельності україністів та активізація їхньої діяльності в наукових товариствах. Так, членами ІФТ та Українського Наукового товариства у Києві було обрано О. Грушевського та І. Бондаренка. Засноване 1911 р. на чолі з І. Линниченком Бібліографічне товариство при НУ кооптувало у свої члени більшість провідників одеського українського національного руху і водночас більшість істориків-україністів. До україністики звертались у досить прийнятному для українського національного дискурсу тоні і діячі інших місцевих товариств, наприклад, очільник Одеського відділення військово-історичного товариства П. Андріанов²⁷.

Заснування у 1906 р. Одеських вищих жіночих курсів (ОВЖК) сприяло залученню жінок у процес інституціоналізації історичної україністики шляхом читання, обговорення та публікації рефератів, гуртків тощо. Частина

курсисток-українок взяли жваву участь у студентському русі, зокрема, за запровадження українознавчих кафедр та дисциплін у навчальному процесі.

Найбільшим здобутком для південноукраїнської історичної україністики було відкриття у період революції 1905 - 1907 рр. двох товариств, що в тих умовах прагнули виконувати роль місцевих НТШ та УНТ і морально відверто орієнтувалися на них - одеську та миколаївську «Просвіти». Особливо різноманітну палітру історико-українознавчих тем презентували на своїх лекціях промовці одеської «Просвіти» С. Шелухин, М. Комаров, П. Клепацький. Найважливіше значення мав курс лекцій П. Клепацького з «Історії України-Руси домонгольського періоду», що був продовженням справи О. Грушевського та альтернативою лекціям, що читалися в НУ після нього. Несподіваний для самого лектора успіх у публіки його компілятивного реферату про запорозькі вольности М. Комар пояснював тим, що «в запорозькому порядкуванні землею бачимо щось подібного до націоналізації землі», хоча, напевно, далася взнаки і важливість козацької тематики для збудження української національної свідомості.

У першій промові у миколаївському товаристві «Просвіта» М.М. Аркас наголосив: «ми маємо свою історію, ми переживали свої окремі важкі історичні часи». У 1908 р. він прочитав курс лекцій з історії України на основі своєї популярної праці. П.О. Андріященко у тому ж році прочитав лекції про українські церковні братства і сучасні Просвіти, Життя і праці Драгоманова, Котляревського, Богдана Хмельницького, І. Личко (Воля) - про історію театру²⁸. Миколаївці та одесити перебували у тісному контакті, зокрема, й по лінії історичної україністики. У квітні 1907 р. миколаївці отримали для розповсюдження від Одеської «Просвіти» 100 примірників брошури М. Комарова «Запорозькі вольности», а М. Аркас надіслав в подарунок одеситам свою «Історію України-Русі»²⁹. У жовтні 1909 р. С. Шелухин прочитав у Миколаєві лекцію про походження назви Україна. Одеська та Миколаївська «Просвіти» мали книгарні, книгозбірні та читальні

з великим асортиментом української літератури та періодики на історичну тематику.

Внаслідок військово-революційних потрясінь 1914 - 1921 років в Одесі відбувся сплеск у розвитку історичної україністики на хвилі Українського національного відродження. В НУ та ОВЖК через спротив проросійських професорів так і не вдалося заснувати історико-українознавчі кафедри, але досягнення цього періоду виглядають досить масштабно: заснування кафедри історії західноруського права, запровадження лекційних курсів з історії України (Є. Тріфшєв, Є. Загоровський) та української літератури (С. Вілінський), відновлення спецкурсу з історії українського козацтва (лектор Є. Загоровський), численні курси для простолюду та вчителів з історії України російською та українською мовами в Одесі (зокрема, Народний університет), публікації численних статей з історії України в українській пресі, видання брошур. Найактивнішими лекторами та публіцистами були М. Слабченко та П. Клепацький.

Про «втягування» навіть не україноцентричних одеських істориків в україністичний контекст свідчить історія з маловідомим рукописом- рецензією А. Флоровського. У 1917 році РАН звернулося до одесита з проханням рецензувати монографію Г. Максимовича «Выборы и указы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г., ч. 1. Выборы и составление наказов» (Нежин, 1917), що була висунена того ж року на 60 конкурс на здобуття престижної премії графа Уварова за історичні твори. У тексті рецензії, написаної у березні 1918 року, переважає реферування, хоча А. Флоровський дещо більше, ніж в своїх інших рецензіях вдався до критичних зауважень, переважно фактичного характеру. Зокрема, він і зауважив помилки археографічного характеру, додавши до них і деякі і історіографічно-бібліографічні прогалини. Навіть реферування надає і важливе для історіографа уявлення про позицію А. Флоровського щодо] діяльності Комісії в Україні, зокрема, критику позиції П. Румянцева щодо участі у виборах козацтва. З іншого боку, аналіз твору Г. Максимовича надав можливість

одеському істориком висловити власне методологічне кредо щодо дослідження історичних явищ у ширшому, ніж у ніжинського історика, ракурсі³¹.

В історіографії А. Флоровський здебільшого розглядається як російський науковець в етно-культурному значенні цього поняття і одночасно як представник російської історіографічної традиції. Якщо етно-культурний аспект цього твердження не може викликати заперечень (А. Флоровський послідовно вважав себе «русским»), то еволюція поглядів історика виглядає не так однозначно. Загалом солідаризуючись з поглядами Г. Максимовича, наближеного до української історіографічної традиції, А. Флоровський частково наближався до української візії історичного процесу ще до від'їзду в еміграцію. Показовою є еволюція термінологічного апарату одеського історика. У працях 1910-х років він традиційно для російської історіографії окреслював українські землі як «Малоросію». Натомість у тексті рецензії, написаної наприкінці 1917 - на початку 1918 років, в умовах Української революції, поширення в університетах курсів з історії України, він, можливо напівсвідомо, значно частіше використав поняття Україна в етнопонаціональному сенсі. Поняття «Малоросія» він частіше вживав виключно в історичному сенсі. Швидше за все, якщо б А. Флоровський залишився на Батьківщині, внаслідок складного взаємопереплетіння зовнішньої кон'юнктури та внутрішньої світоглядної еволюції він поглибив би ці риси своїх поглядів аналогічно Є. Загоровському, С. Боровому та деяким іншим.

Активність українських істориків кількох поколінь призвела до завершення процесу інституціоналізації історичної україністики з запровадженням відповідних кафедр і курсів (до того ж україномовних) в Одеському інституті народної освіти у 1920-х роках.

Отже, розвиваючись всупереч державній політиці, дослідям з історії України в Одесі впродовж короткого часу вдалося перетворитися зі справи окремих ентузіастів на досить помітне явище культури та науки. Головним

чинником перетворення українознавства на україністику був процес інституціоналізації. Цей процес все ж таки мав незавершений характер, адже викладання та дослідження історії України так і не було зосереджено на окремих кафедрах. Живильним джерелом поступу україністики був український національний рух, який діяв з опозиційних позицій щодо державницької російської історіографії, намагався розбудувати альтернативну систему установ і видань та шляхом індивідуального влиття членів «українізувати» неукраїнські інституції. Важливим чинником інституціоналізації був вплив на південноукраїнську ситуацію провідних істориків та товариств з інших частин України, зокрема, В. Антоновича, Михайла та Олександра Грушевських, Д. Яворницького, НТШ, київської І школи В. Антоновича, УНТ. Цей процес відбувався на академічному та громадському рівнях, перебуваючи у тісному взаємозв'язку. В одеській україністиці виразними є два типи: 1) російськоцентричний (М. Смирнов, А. Скальковський, Г. Перетяткович, І. Линниченко); 2) україноцентричний (П. Іванов, О. Маркевич, М. Слабченко, П. Клепацький, О. Грушевський). Їх концептуальні підходи здебільшого були відлунням поглядів М. Грушевського, який, власне, і заклав у масштабах усієї України основи історичної україністики. Втім, виступи та праці одеситів відбивали цілком самобутні погляди, що сприяли утвердженню українсько-патріотичної візії історії. Вочевидь, саме праці представників другої групи є безпосередніми носіями традицій історичної україністики, адже саме вони розглядали Україну та український народ як суб'єкти історії. Увиразнення україноцентричного типу історико-україністичних студій втілилось у прагненні істориків вийти поза межі краєзнавства та власної регіоналістики! шляхом приділення уваги іншим українським землям, передусім Наддніпрянщині. Вплив одеської історіографії на загальноукраїнський історіографічний процес засвідчує поява на цих землях низки знакових праць (М. Слабченка, П. Клепацького та ін.).

Однак не слід відкидати і впливу, навіть поза бажанням, на процес формування україністики представників російськоцентричної візії. Найбільш виразно це втілилось у виникненні та функціонуванні школи істориків І Линниченка. Показово, що читання перших курсів з історії України у революційні, 1917 - 1920, роки було справою саме такого типу істориків. Їх внесок полягав головним чином у фактографічній та організаційній, а не концептуальній сфері. Формування україністики не означало переривання традицій українознавства, втілених, зокрема, у працях М. Комарова, яке продовжувало впливати на процес розвитку україністики, але, водночас, і саме зазнавало трансформацій в бік науковості, під впливом україністики. Тісний вплив між українознавством та україністикою, як власне між побутово-громадською та науковими сферами, зберігається і на сучасному етапі і навряд чи колись відбудеться повне абстрагування цих двох облич одного історіографічного явища, попри намагання частини істориків перетворити історичну україністику «в науку заради науки», адже така химера може існувати виключно у вигляді химери уявлення окремих індивідуумів.

1. Дашкевич Я. Українознавство, україністика, україніка. Еволюція понять та їх майбутнє // Другий міжнародний конгрес україністів. Історіографія українознавства. - Львів, 1993. - С. 3-8; Ісаєвич Я. Українознавство - україністика - українські студії: обсяг понять і їх суспільний контекст // Покликання університету: 36. наук. пр. - К., 2005. - С. 266-278.
2. Першина З.В. Історія України в працях одеських дослідників // Український історичний журнал. - 1994. - № 6. - С. 53 - 63; А.И. Маркевич (1847 - 1903). Библиографический указатель. - Одесса, 2000. - С. 15 - 86; Синявська О.О. Історичні погляди О.І. Маркевича // Записки історичного факультету ОНУ ім. І.І. Мечникова. - В. 11. - Одеса, 2001; Хчарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. - Одеса, 2002. - 400 с.; Нагірняк О. Нариси з історії українознавства у Наддніпрянській Україні (остання чверть XIX ст. - 1917 р.). - К., 2007. - С. 230-273; Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета. - Одесса, 2007. - С. 36-45.

3. Михневич И. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея с 1817 по 1857 год. - Одесса 1857. - С. 120.
4. Музичко О. Південноукраїнські історики та російська академічна еліта: етапи та напрямки співпраці у другій половині XIX — на початку XX ст. // Історіографічні дослідження в Україні. - К., 2011. - В. 21. - С. 56-86.
5. Музичко О. Рід Смоленських в історії української культури: популяризатори, методологи, козакознавці // Чорноморська минувшина. - Одеса, 2011. - Вип. 6. - С. 66-79. ;
6. Писання Трохима Зінківського: В 2 т. / Зредагував та життєпис написав В. Чайченко. - І Л., 1893.-Т. I. -С. XXII.
7. Чикаленко Є. Спогади. - К., 2003. - С. 155.
8. Російський державний історичний архів. - Ф. 1057. - Оп. 1. - Спр. 8. - 2 арк.
9. Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф. 9. - Оп. I. - Спр. 111.
10. Комаров М. Антін Головатий, запорозький депутат і кобзар. - Львів, 1891; Комаров М. Оповідання про Богдана Хмельницького. - Львів, 1901. - 80 с.; Мисечко А. Михайло Комаров як дослідник і популяризатор історії українського козацтва // Чорноморська минувшина. - Вип. 2. - Одеса, 2007. - С. 129-138.
11. Відділ рідкісних видань та рукописів Одеської національної бібліотеки. - Ф. М.Комарова. - Спр. 28/2. - Арк. 19.
12. Синявський А.С. Вибрані праці. - К., 1993. - С. 34-41.
13. Старовойтенко І. Листи Євгена Чикаленка до І. Липи (на матеріалах державного архіву Одеської області) // Слово і час. - 2005. - № 2. - С. 75; Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. - К., 2009. - Є. 260, 322.
14. ДАОО. - Ф. 45. - Оп. 11. - Спр. 7 (1875). - Арк. 44-45 (Програма лекцій з історії Західної Росії М. Смирнова у 1874/75 роках).
15. Маркевич А.И. Воспоминания о преподавателях историко-филологического факультета Новороссийского университета // Новороссийский университет в воспоминаниях современников. - Одесса 1999. - С. 33.
16. Відділ рукописів інституту української літератури ім. Т. Шевченка. - Ф. 104. - Оп. 1 - Спр. 860-863.
17. ДАОО. - Ф. 153. - Оп. 1. - Спр. 492.
18. ДАОО. - Ф. 150. - Оп. I. Спр. 37. - Арк. 122.
19. В. А-р К истории заселения Новороссийского края // Южные записки. - 1904. - № 20. - I С. 52.
20. Иванов П. Исторические судьбы Волынской земли. - Одесса, 1895. - 317 с.; ЗНТШ. - 1896 - Т. 9. - Бібліографія. - С. 4-9; Киевские университетские известия. - 1896. - № 3. - С. 3-5.
21. Андриєнко І. Ювілейні видання до історії м. Одеси // Записки наукового товариства ім. Т Шевченка. - 1894. - Т. IV. - С. 152,158, 159,162.
22. Львов Л. Отношения между Запорожьем и Крымом. - Одесса, 1895. - 60 с. (див. рецензію: Киевская старина. - 1896. - Т. 53. - № 6. - Отд. 2. - С. 105-107).
23. Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. - Т. 12. - 1905 - Протоколы. - С. 23-24,42.
24. ДАОО. - Ф. 45. - Оп. 11. - Спр. 26. - Арк. 91; 91-96.
25. Грушевський О. С. Український народний університет // Літературно-науковий вістник. - 1917. -Т. 68 - С. 321-322; ДАОО. - Ф. 45. - Оп. 9. - Спр. 10. - Арк. 81-82.
26. Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении. - Одесса, 1909. - 438 с.; Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. - Т. 1. - Литовский период. - Одесса, 1912.-599 с.
27. Андрианов П. Славное низовое Запорожское войско. - Одесса, 1910.
28. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). - Ф. 206. - Оп. 1. - Спр. 10. - Арк. 3; Ф. 206. - Оп. 1. - Спр. 9. - Арк. 1.
29. ДАМО. - Ф. 468. - Оп. 1.- Спр. 14.- Арк.5; Арк. 7.
30. ДАМО. - Ф. 206. - Оп. 1.- Спр. 12.- Арк. 23.
31. СПБФ АРАН. - Ф. 2. - Оп. 1-1917. - Спр. 26. -Арк. 41; Музичко О. Маловідомий українознавчий рукопис А.В. Флоровського: уведення до історіографічного контексту // Чорноморська минувшина. - 2010. - Вип. 5. - С. 77-97.